

УДК 94(477)“11/14”

**МІСЦЯ ВІЧНОГО СПОЧИНКУ РУСЬКИХ ЛЮДЕЙ У ЗЕМЛЯХ ПЯСТІВ
КІНЦЯ X – СЕРЕДИНИ XIV ст.****Мирослав ВОЛОЩУК***Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,**Центр медієвістичних студій,**вул. Шевченка, 57, 76018, м. Івано-Франківськ, Україна**e-mail: myrkomyrko79@gmail.com**DOI: 10.15330/gal.37.11-28**ORCID: 0000-0002-1737-7205*

Стаття присвячена встановленню у землях Пястів місць поховання руських людей, які в різний час та за різних обставин померли і були відспівані за межами своєї “малої батьківщини”. Перша категорія осіб – це заміжні за Пястами представниці руської князівської родини. Із 17 казусів видання руських дам заміж до польських земель, одного конкубінату і одного напіввінценосного шлюбу лише у двох випадках знаємо, що дружина польського володаря померла і похована саме в його землях. Усі інші або пов’язані зі смертю і похованням за межами володінь чоловіка (вже часом померлого), або не містять конкретної інформації про місце смерті і вічного спочинку. Шість випадків смерті і поховання в землях Пястів руських вінценосних осіб відбулися за наслідками військово-політичних подій (чотири казуси) чи з природним відходом у засвіти в чернечому житті або духовному сані (два казуси). На жаль, немає достеменних даних про кількість загиблих руських воїнів у ході численних (близько 50) воєнних кампаній у землі Пястів. Найкраще задокументовані три найбільші битви (на річці Мозава 13 вересня 1195 р., під Завихостом 19 червня 1205 р. і під Гозлицями 23 лютого 1280 р.) засвідчують велетенську кількість руських убитих, однак жодним чином не натякають про подальшу долю тіл. Не знаємо й імен цих воїнів, окрім загиблого 1283 р. під мазовецьким Сохачевом боярського сина Раха, імовірно з волинського Володимира. Нерідко фатальними були й поїздки руських купців, як, для прикладу, 1279 р. до міста Пултуськ. Однак більше свідчень загибелі в польських землях торговців з Русі виявити не вдалося. Безперечно, вічний спочинок руські містяни, насамперед Сілезії і Малої Польщі, могли знаходити на міських церковних і монастирських цвинтарях, як достеменно відомо у випадку двох “анонімних” русинів (чоловіка і жінки) другої половини XIII ст. із Вроцлава. Насправді їх було знасно більше, але наявний стан джерел не дозволяє їх належно виокремити. Певний оптимізм забезпечують результати довготривалих польських археологічних досліджень. Нам точно відомо про не одну пам’ятку, на якій було виявлено як кістяки афілійованих із руською князівською родиною осіб, так і належних до русько-скандинавської дружинної культури вояків кінця X–XI ст.

Ключові слова: Русь, держава Пястів, князь, матримоніальні відносини, польські міста, воєнні походи, битви, руські купці, смерть, місце поховання.

Життя та смерть, як альфа і омега земного перебування людини, в історії більшості акторів русько-польських середньовічних відносин містять досі немало нерозгаданих сюжетів. Один із них стосується встановлення місць вічного спочинку руських людей, котрі за різних обставин (видання заміж, воєнні операції, міграції, торгівля, полон, різного ґатунку службові обов’язки тощо) опинилися на нових для себе землях. Інтенсивність двосторонніх зв’язків, починаючи з кінця X ст., була дуже високою, зберігаючи цю динаміку в усі наступні часи. Безперечно, за століття двосторонньої комунікації ідентичності зазнали поважних змін. Русин X ст. – це радше представник певної професії, соціальної групи. Однак із прийняттям християнства в державі князя Володимира Святославовича, це окреслення набрало політичного значення, яке збереглося і в помонгольській час. Відтак *Ruthenus* латиномовних джерел – це, насамперед, представник чинної династії, а також політичного організму Русі. Однак із часом – це також adept певної культурної моделі чи середовища (поведінка, одяг, побут), носій мови тощо. У цій

роботі ми маємо намір зосередитися на безпосередньо вихідцях із Русі, щодо яких джерела почасти не вживали окреслення *Ruthenus*, але при цьому їхнє походження беззаперечне.

Першим і головним її свідченням слугує кількість виданих заміж у землі Пястів представниць руської вінченосної знаті. Усього таких випадків фіксуємо 17, плюс додатково один конкубінат і ще один напівдинастичного штибу¹. Однак не завжди представниці руських князівських сімейств після заміжжя знаходили вічний спочинок у землях своїх чоловіків. Нерідко про приватне, придворне життя таких дам нам майже нічого невідомо. Час їхньої смерті і місце поховання – не виняток. Тому зі всіх уцілілих писемних свідчень точно знаємо лише, що на краківському Вавелі було поховано померлу 13 грудня 1087 р. дружину Казимира I Відновлювача Марію-Добронегу Борисівну (менш імовірно – Володимирівну)², а в монастирі кларисок Завихоста знайшла вічний спокій друга дружина краківсько-сандомирського князя Лешека Білого Гримислава Ярославівна, померла 8 листопада 1258 р.³

Ще декількох руських дам, заміжніх за Пястами, ми знаємо дати смерті, однак без вказівки на місце захоронення. Серед таких, дружина мазовецького князя Земовита Переяслава (можливо, донька Данила Романовича), спочила 12 квітня 1283 р.⁴. Відомо і про дату смерті 12 березня 1335 р. дружини добжинського князя Земовита Анастасії Львівни (чи Мстиславівни)⁵. Останньою із переліку задокументовано дату смерті 11 січня 1341 р. Марії Юрїївни, дружини мазовецького князя Тройдена⁶.

Інші кілька, заміжні за Пястами, в силу різних причин і обставин відійшли у засвіти і були поховані за межами польських володінь. До таких вірогідно є підстави віднести дружину Мешка Болеславовича, відому як *Ruthena puella* (можливо, Катерина Всеволодівна), котра з раптовою смертю чоловіка 1089 р., як припускає Кшиштоф Бенишкевич, повернулася до Русі, де й померла 1108 р.⁷ Заміжня за сілезьким палатином Петром Влостовичем Марія Олегівна після обструкції свого чоловіка 1145 р. була вигнана разом з ним за межі країни та перебралася на руські землі⁸. Дружина вроцлавського князя Болеслава Високого Звенислава Всеволодівна знайшла вічний спочинок у цистерціанському монастирі Пфорта (померла імовірно 30 травня 1159 р.)⁹. Дружина серадзького і згодом краківсько-сандомирського князя Лешека Чорного Грифіна Ростиславівна після розлучення з чоловіком перебралася до рідної сестри Кунегунди в Прагу, де й померла і похована в місцевому монастирі кларисок¹⁰.

Про дату смерті й місце поховання інших десяти дам, які в різний час та за різних обставин опинилися у володіннях Пястів, ми, на жаль, не знаємо нічого. Одна з них – Анастасія Олександрівна – зі смертю свого чоловіка, мазовецького князя Болеслава 1248 р., повернулася

¹ Voloshchuk M. Ruthenian-Polish Matrimonial Relations in the Context of the Inter-dynastic Policy of the House of Rurik in the 11th–14th Centuries: Selective Statistical Data. *Codrul Cosminului*. 2019. Vol. XXV. № 1. P. 95–126.

² Długossii Joannes. *Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae* / ed. S. Budkowa etc. Warszawa : PWN, 1970. Lib. 3–4. S. 158; пор.: Jasiński K. *Rodowód pierwszych Piastów*. Poznań : Wyd-wo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół nauk, 2004. S. 139, przyp. 87.

³ Jasiński K. *Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich*. *Biblioteka Genealogiczna* / pod red. M. Górnego. Poznań ; Wrocław : Wyd-wo Historyczne, 2001. T. 3. S. 29, przyp. 28–29; Домбровский Д. *Генеалогия Мстиславичей. Первое поколение (до начала XIV в.)*. Издание исправленное и дополненное / перевод и вступительное слово К. Ерусалимский и О. Остапчук. Санкт-Петербург, 2015. С. 648.

⁴ Домбровский Д. *Генеалогия Мстиславичей*. С. 695.

⁵ Idem. *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*. *Biblioteka Genealogiczna* / pod red. M. Górnego. Poznań ; Wrocław : Wyd-wo Historyczne, 2002. T. 6. S. 239.

⁶ Ibidem. S. 247.

⁷ Benyszkiewicz K. *Mieszko Bolesławowic 1069–1089. Źródła i tradycja historiograficzna*. Kraków : Societas Vistulana, 2005. S. 162.

⁸ “Тои же зимѣ . Владиславъ Лядьскїи кнѣзь емъ моужа своего . Петрка ислѣпи . а аѣзыка емоу оурѣза и домъ его розыграби . токмо съ женою [акцент наш. – М. В.] и съ дѣтьми . выгна . изъ земли своеа . и иде в Роусь”, Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей* (далі – ПСРЛ) / с предисловием Б. М. Клосса. Москва : Языки славянской культуры, 2001. Т. 2. Изд. 2. Стб. 319.

⁹ Jasiński K. *Rodowód Piastów śląskich. Piastowie wrocławscy, legnicko-brzescy, świdniccy, ziębiccy, głodowscy, zagańscy, oleśniccy, opolscy, cieszyńscy i oświęcimscy*. Kraków : Avalon, 2007. S. 63.

¹⁰ Idem. *Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich*. S. 102.

додому і вдруге була видана заміж за угорського вельможу Дмитра з роду Аба¹¹. Можна лише припускати, що абсолютна більшість із решти дев'яти спочила поряд зі своїми чоловіками¹², проживши тривале й насичене подіями життя.

Ще декілька вінченосних представників руської керівної династії померло в землях Пястів за інших обставин. Наприклад, годі було надіятися що додому переправили тіло князя Святополка Володимировича (або Ярополковича), який відійшов у засвіти 1019 р. “межю Лахы и Чехы”¹³. Не знаємо також, чи всі виведені з Києва 1018 р. члени родини Ярослава Володимировича повернулися згодом додому, а чи *terminus ad quem* 1041 р. померли і поховані в трикутнику між Гнезно, Островом Ледницьким і Познанню¹⁴. Можливо єдиним, кому в цьому сенсі пощастило, був загиблий 19 червня 1205 р. під Завихостом Роман Мстиславович, спершу похований у храмі Св. Якова біля Сандомира, а вже потім викуплений та перезахоронений на батьківщині¹⁵. У околицях Сілезької Середи певне поховали у квітні 1241 р. тіло трагічно загиблої під стінами міста онуки Михайла Всеволодовича¹⁶. На наш погляд, між 31 грудня

¹¹ Домбровский Д. *Генеалогия Мстиславичей*. С. 412–417.

¹² Як приклад наведемо свідчення Яна Длугоша про смерть руської з походження дружини Болеслава Сміливого або Щедрого, яку історіописець назвав Вишеславою, однак походження якої та філіація – досі предмет складних дискусій: “Його мати [Мешка II. – М. В.] [...] після п’ятих Ід березня [11 березня 1089 р. – М. В.] відійшла у засвіти” (“Genitrix illius [...] post quinto Idibus Marcii fato subtracta”), Dlugossii Joannes. *Op. cit.* Lib. 3–4. S. 166.

¹³ Ипатьевская летопись. Стб. 132. Вірогідно місцем спочинку втікача стали незалюднені на початку XI ст. терени поміж Шклярською Порембою (зараз – місто Карконоського повіту Нижньосілезького воєводства, Польща) та Єсеником (тепер – місто Оломоуцького краю, Чехія) (Ипатьевская летопись. Стб. 132; Міка М. “...в пустыню межю Лахы и Чехы...”, czyli gdzie zmarł wielki książę kijowski Światopełk Włodzimierzowicz. *Colloquia Russica* / red. V. Nagirnyu, T. Pudłocki. Kraków, 2019. Series I. Vol. 9 : *Rus’ i Polska (X–XIV wiek). Materiały IX Międzynarodowej Konferencji Naukowej Przemysł, 5–8 grudnia 2018 r.* S. 81–93).

¹⁴ “Там перебували мачуха згаданого короля [князя Ярослава Володимировича. – М. В.], дружина та його дев’ятеро сестер” (“Ibi fuit noverca regis predicti, uxor et novem sorores eisdem”), *Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg* / ed. R. Holtzmann. *Monumenta Germaniae historia. Scriptores Rerum Germanicarum*. Nova Series 9. München : Monumenta Germaniae historia, 1996. S. 531.

¹⁵ “Той князь Роман убитий в тринадцяті календи червня, десятого червня похований у Сандомирі [у датуванні допущено помилку, акцент наш. – М. В.], ексгумований та повернутий русинам за усіх полонених” (“Idem Romanus dux tredecimo Kalendas Iulii occisus, decima Iunii Sandomirie sepelitur et exhumatur Ruthenis pro captiuis omnibus redditur”), *Catalogi episcoporum Cracoviensium* / recensuit et annotavit J. Szymański. *Monumenta Poloniae historica* (далі – МРН). Series nova. Warszawa : PWN, 1974. T. 10. Fasc. 2. S. 90, прим. 110. Пор.: “Тогож . лѣт . Иде Романъ Галичскыи на Лахы и взл . в . города Ладьскаа . и ставшо же ему над Вислою рѣкою . и вѣха сам в малѣ дружинѣ в полку своего . Лахове же наѣхавше оубиша и . и дружину уколо него избиша . приѣхавше же Галичане взяша княза своего мртѣва . и несоша и в Галичь . и положиша и въ цркви стѣае Бѣа [акцент наш. – М. В.]”, Лаврентьевская летопись. *ПСРЛ* / с предисл. Б. М. Клосса. Москва : Языки славянской культуры, 2001. Стб. 425; “Тіло князя Романа, яке за наказом князя Лешека було поховане в Сандомирі, ексгумоване та ціною звільнення з полону усіх схоплених поляків викуплено у князя Лешека руською знаттю за тисячу марок срібла і перевезено для поховання до Володимира [акцент наш. – М. В.]” (“Cadaver Romani ducis, quod iam Sandomirie iussu Lesthkonis ducis sepultum erat, exhumatum, per Ruthenorum proceres, omnibus, quos ceperant ex Polonis, restitutis in libertatem captivis, in mille marcis argenti ad sepulturam a Lesthkone Polonorum duce redemptum et in Wladimiriam delatum”), Dlugossii Joannes. *Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae* : in 10 lib. / ed. S. Budkowa etc. Warszawa : PWN, 1973. Lib. 5–6. S. 196. Див.: Dąbrowski D. *Miejsca pochówków Mściśławowiczów (XII–XIII w.)*. *In memoriam honoremque Casimiri Jasinski* / pod red. J. Wenty i P. Olińskiego. Toruń : Wyd-wo naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2010. S. 16. Не будемо вдаватися до обговорення різних версій щодо місця останнього спочинку князя, зібраних і проаналізованих Олександром Головком (Головко О. *Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.)*. Київ : Інститут української археографії і джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2021. С. 309–315).

¹⁶ “Оузрѣв[ъ]ше же его нѣм[ъ]ци аѣко товара мнѣг[о] | ес[т]ь избиша емоу люди, и товара мнѣг[о] вт[ъ]аша, и оуноукоу | его оубиша [акцент наш. – М. В.]”, *Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana)* / ed. D. Dąbrowski, A. Jusupović. МРН. Kraków ; Warszawa : PWN ; PAU, 2017. Seria II. T. XVI. S. 226.

1294 – 20 червня 1295 рр. помер і похований у Кракові (можливо, у домініканському монастирі) місцевий єпископ Прокоп *de Russia* – як ми гадаємо – один із синів князя Ростислава Михайловича¹⁷. Також варто пам'ятати, що монахинєю у чині кларисок при Сандецькому монастирі 1302 р. знайшла вічний спочинок донька Лева Даниловича Святослава¹⁸.

Як бачимо, представники княжих сімейств не завжди залишали по собі записи щодо місць смерті й захоронення. Хоча з погляду середньовічних уявлень про потойбічний світ, “життя вічне” було набагато важливіше, ніж нотатка про появу на світ. А що вже казати про невиненосну знать, купецтво, простих людей, які, не маючи власних історіописців, часто відвідували польські землі і, вочевидь, не завжди поверталися додому. Для прикладу, упродовж кінця X – середини XIV ст. Рюриковичі здійснили в землі Пястів близько 50 виправ. Безперечно їхній характер дуже відрізнявся. Ішлося про самостійні походи князів Русі чи за їхнім наказом – певних військових підрозділів, надання допомоги Пястам, транзитний перехід землями польської династії, а також спільні з номадами (половцями чи монголами) або литовцями вторгнення, лєвова доля яких припала на другу половину XIII – середину XIV ст. Абсолютна кількість кампаній за участю надісланих Рюриковичами військ, а то й за їхнього безпосереднього головування мали супроводжуватися бойовими чи небойовими втратами в силу природних ризиків. Питання, до якого вчені ніколи практично не апелювали, торкається місць вічного спочинку учасників цих бойових виправ. Якщо про торговельну активність та втрати серед купців на марші нам відомо не так багато¹⁹, то про воєнні походи писемні джерела залишили немало свідчень. Але на предмет конкретних імен загиблих, як виявляється, ці дані дуже скупі.

У трьох випадках чітко читаємо про дійсно велику кількість убитих і поранених. Ідеться про битви на річці Мозгава 13 вересня 1195 р.²⁰, під Завихостом 19 червня 1205 р.²¹ та під

¹⁷ “Прокоп [...] помер року Божого 1295 та похований у церкві Кракова” (“Procopius [...] mortuus est anno Domini M^oCC^o nonagesimo quinto et in ecclesia Cracoviensi traditus sepulturae”), *Catalogi episcoporum Cracoviensium*. S. 183. Пор.: Волощук М. Єпископ Кракова *Procopius de Russia* (1292/93–1295 рр.). Умовна етнічність та генеалогічна належність. *Polska, Ruś i Węgry: X–XIV wiek* / red. D. Dąbrowski, A. Jusupović, T. Maresz. Kraków : Avalon, 2018. S. 119.

¹⁸ “Святослава, донька великого князя Русі, [черниця. – М. В.] чину Святої Клари, померла” (“Swentoslava filia magni principis Russie, ordinis sancte Clare obiit”), *Rocznik Traski. MPH* / ed. A. Bielowski. Lwów : Nakładem własnym, 1872. T. 2. S. 853. Пор.: Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów*. S. 226–230.

¹⁹ Взяти до уваги хоча б свідчення Аноніма Галла про купецький транзитний рух землями Пястів: “[...] край поляків віддалений від шляхів палігримів та нікому, окрім небагатьох, котрі рухаються на Русь заради торгівлі, невідомий [...]” (“[...] regio Polonorum ab itineribus peregrinorum est remota, et nisi transeuntibus in Rusiam pro mercimonio paucis nota [...]”), Gallus Anonymus. *Gesta Principum Polonorum* / translated annotated by P. W. Knoll and F. Schaer with a preface by Th. N. Bisson. *Central European Medieval Texts* / general editors J. M. Bak, U. Borkowska, G. Constable, G. Klaniczay. Budapest ; New-York : CEU Press, 2003. V. 3. S. 10, 12. Конкретний випадок втрат серед руських купців у володіннях Пястів занотований під 1279 р. Володимирський князь Володимир Василькович, аби врятувати ятвягів від голоду, на прохання їхніх послів, “із Берестя посла к ним[ъ] жито | в лодих[ъ] по Боугоу съ люд[ъ]ми з добрыми комоу вѣрл. идоущим же имъ по Боугоу и тако възьдоша на Наровь”. Однак під містом князя Конрада Земовитовича Пултуськом (тепер – однойменне місто Мазовецького воєводства, Польща) “сташа на ноч[ъ] опочивати собѣ, и | тако **избиты быша вси** [акцент наш. – М. В.] пвд[ъ] городвм[ъ] в ночи, жито | поймав[ъ]ше, а лвд[ъ]и потопиша” (*Chronica Galiciano-Voliniana*. S. 495–496). У відповідь, звинувативши черського володаря у нападі, “Вьлвдимер[ъ] же посла на Кондрата рат[ъ] свою, и воеваша | по сей сторонѣ Вислы, и взаша полна много” (*Chronica Galiciano-Voliniana*. S. 497. Див.: Włodarski B. *Polska i Ruś (1194–1340)*. Warszawa : PWN, 1966. S. 193–194).

²⁰ Див. для прикладу: “[...] ѣха в Лѣхы помочи дѣла . ко Казимеричемъ [...] Романъ же оулюбивъ свѣтъ ихъ . и послушавъ ихъ . и поѣха на Межькоу . со свѣци его с Казимеричи . сдоума с моужи своими рекъ . ажь примочуко сихъ а Бгѣ ми на на поможеть . и тогда совокоупивъ всихъ на вдино мѣсто . исполноу с ними чѣтъ свою . и хотѣние мѣсли своеае налезоу . и то помѣсливъ вь срѣци своемъ . и **поѣха противоу Мъжьцѣ битьса** [акцент наш. – М. В.] . Межька же приславъ противоу емоу и не хоташе битьса с нимъ . но велашеть Романови . абы и оуладиль со свѣци его . Романъ же не послушавъ ихъ . и ни моужии своихъ . и да емоу полкъ и оударилшася Лѣховѣ с Роусью и **потопташа Лѣховѣ Роусь** [акцент наш. – М. В.] . и победи Межька Романа . и **избиша в полкоу его Роуси много** [акцент наш. – М. В.] и Лѣховъ своихъ . а самъ оутече къ Казимеричемъ в городъ . и вѣтоудоу вземши и дружина его несоша и к Володимерю”, *Ипатьевская летопись*. Стб. 686.

Гозлицями 23 лютого 1280 р.²². При цьому, у перших двох ішлося про спочатку тяжке поранення і загибель князя Романа Мстиславовича, який двічі брав участь у внутрішніх конфліктах між Пястами. Саме він, як головна дійова особа на полі бою, привертав увагу історіописців. У третьому випадку занотовано про дійсно серйозну поразку, завдану русько-татарським силам Лева Даниловича князем Лешеком Чорним. У загальному обліку виправ кінця X – середини XIV ст. це становить усього 6 %²³. Ми володіємо лише одним записом про ім'я конкретного загиблого невиненосного руського вояка, місце вічного спочинку якого “за замовчування” десь поряд із місцем його загибелі. Йдеться про датовану 1283 р. участь військ Романовичів на стороні черського князя Конрада у війні проти свого брата Болеслава²⁴. Ключову роль у організації походу відіграв Володимир Василькович, який “нача нараживати рат[ь] на Болеслава, и ко | с[ы]нввцоу своему къ Юрьеву посла, помочи проса”²⁵. У ході виправи об'єднані сили “в[ь]з[а]ша горвд[ь] [Гостинін, тепер – однойменне місто Мазовецького воєводства, Польща. – М. В.] и поимаша в нем[ь] товара много и **полона | бесчислен[ь]ное мнвж[ь]ство** [акцент наш. – М. В.], а пороки исс[ь]коша, го[р]вд[ь] заж[ь]гоша”²⁶. Обтяжені трофеями при поверненні додому руські війська під Сохачевом (тепер – однойменне місто Мазовецького воєводства) атакував Болеслав Земовитович, у ході чого ті теж зазнали втрат: “Токмо | **два б[ь]ста оубита** [акцент наш. – М. В.] вт[ь] полкою, не пвд[ь] городом[ь] но в[ь] и|згон[ь]: един[ь] же б[ь] проусин[ь] родвм[ь], а друг[ь]и баше | двор[ь]ный его слоуга любимый, **с[ы]н[ь] боар[ь]скый Ми[х]алевич[ь] именем[ь] Рах[ь]** [акцент наш. – М. В.]”²⁷. Мабуть там же ці тіла (з яких один “же б[ь] проусин[ь] родвм[ь]”) й похоронили, попередньо звільнивши їх від зброї, одягу, обладунків чи прикрас.

“Прибирання поля бою” – пізніше чи раніше – мусило бути одним з обов'язкових на завершальному етапі битви, хоча здебільшого деталі цього нам невідомі. Вірогідно тіла покійників ховали, якщо умови й обставини сприяли, наприклад на незначній відстані від населених пунктів або в межах агломерації. У цьому разі залишені не захороненими трупи становили б небезпеку поширення заразних захворювань. Можемо сповна відчувати бентежність Яна Длугоша з приводу непохованих загиблих угорців, поляків і галичан у битві за Галич 24 березня 1221 р.²⁸. Схожа ситуація розігралася за результатами Раковорської битви 18 лютого 1268 р., після якої “Новгородци же стояша на костехъ [переможених рицарів Лівонського ордену. – М. В.] 3 дни ,

²¹ Див. для прикладу: “[...] Иде Романъ Галичьскыи на Лахы и взл . в[ь] . города Ладьскае . и ставишо же юму над Вислою р[ь]кою . и в[ь]хл сам[ь] в мал[ь] дружин[ь] в[ь] полку своего . Лахове же на[ь]хавше оубиша и . и **дружину вкколо юго избиша** [акцент наш. – М. В.]”, Лаврентьевская летопись. Стб. 425. Розлогіше див.: Teterycz-Puzio A. Dwie bitwy. Mozgawa 13 IX 1195 – Zawichost 19 VI 1205. Zabrze ; Tarnowskie Góry : Wyd-wo infortedition, 2020. 108 s.

²² Див. для прикладу: “оубиша бо лахове вт[ь] полкою | его **много боар[ь] и слоугы добры** [акцент наш. – М. В.], и татар[ь] часть | оубиша, и тако възвратисл Лев[ь] назад[ь] с[ь]е великим[ь] | бесчестіем[ь]”, Chronica Galiciano-Voliniana. S. 503–504. Див. також: Żmudzki P. Czy książę Lew chciał w 1280 r. zostać księciem Krakowa? *Галичина: науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2022. Вип. 35. С. 24–36.

²³ Докладний аналіз проблеми запропонований під час авторського виступу “Руські воєнні виправи у землі Пястів кінця X – середини XIV ст.: досвід статистичних узагальнень” 6–7 червня 2024 р. (Інститут історії Лодзинського університету, Польща) у ході засідання IX Міжнародної наукової конференції серії “Обличчя війни” на тему “Війна – прогрес чи стагнація?”.

²⁴ Chronica Galiciano-Voliniana. S. 506–518. Див.: Włodarski B. *Op. cit.* S. 200. Пор.: Dąbrowski D. Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza z sąsiadami zachodnimi w latach 1264–1299/1300 r. *Галичина і Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. S. 51.

²⁵ Chronica Galiciano-Voliniana. S. 507.

²⁶ Chronica Galiciano-Voliniana. S. 513. Пор.: Rocznik Traski. S. 851. Див.: Włodarski B. *Op. cit.* S. 200–201.

²⁷ Chronica Galiciano-Voliniana. S. 515–516. Хоча автор тексту наводить докладний опис обставин загибелі – про долю тіл не повідомляє нічого (Ibidem. S. 517–518).

²⁸ У словах автора відчувається потреба поховання загиблих: “Трупи загиблих лежали як пісок непоховані і не було навколо Галича нікого, хто би міг поховати тих, хто загинув” (“Iacebant autem interfectorum, velut arena, cadavera inseputa nec erat circumquaque Halicz qui occisos sepelisset”), Dlugossii Joannes. *Op. cit.* Lib. 5–6. S. 208.

и приѣхаша в Новѣгородъ, привезоша братию свою избьеныхъ [акцент наш. – М. В.], и положиша посадника Михаила у святой Софьи”²⁹.

Однак, безперечно, якщо зіткнення ворожих військ відбувалося у безлюдній чи дуже віддаленій від важливих шляхів сполучень і крупних населених пунктів місцевості, трупи просто нікому було прибрати і поховати. Типовим прикладом такого штибу слугує битва на річці Калка 31 травня 1223 р., в якій об’єднані русько-половецькі сили зазнали нищівної поразки від монголів³⁰. Безперечно велику кількість загиблих у ній не було кому привезти додому і поховати з дотриманням обряду. Вони вочевидь навічно залишилися лежати у Степу та стали поживою для флори і фауни.

*

Археологічні дані самостійних руських вторгнень на підтримку Пястів чи супроти них спільно з номадами або литовцями також не дають змоги відчуті динаміки втрат на марші, під час розвідувальних дій, таборування, дрібних зіткнень, крупних битв, облог, штурмів, переправ, евакуацій, епідемій, саботажу, дезертирства, що завжди супроводжували ледь не кожне військо. Навіть знахідки, здавалося б, на перший погляд, характерних елементів озброєння також радше залишають більше запитань, аніж дають відповідей³¹. Судячи з актуального стану студій, у Польщі не відбулося проривів із віднайдення колективних захоронень загиблих у часі масштабних битв, наприклад доби монгольських вторгнень, починаючи від середини XIII ст.³².

Утім існує доцільність наведення прикладів археологічно досліджених пам’яток зі слідами захоронень покійників або ж предметами матеріальної культури скандинавської (можливо русько-скандинавської, узагальнююче – варязької) чи русько-візантійської культурно-релігійної належності.

²⁹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. *ПСРЛ*. Москва ; Ленинград : АН СССР, 1950. Т. 3. С. 87.

³⁰ *Chronica Galiciano-Voliniana*. S. 101; пор.: *Лаврентьевская летопись*. Стб. 446–447.

³¹ Див. для прикладу: Strzyż P. Ruskie buławy „gwiaździste” z terenu Małopolski. *Acta Militaria Mediaevalia I. Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu*. Kraków ; Sanok : PAN ; Muzeum Historyczne, 2005. S. 107–114; Kuśnierz J. Znaleźiska wczesnośredniowiecznych militariów w międzyrzeczu Wisły i Bugu jako materialne ślady konfliktów zbrojnych na pograniczu polsko-ruskim. *Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie* / red. E. Banasiewicz-Szykuła. Lublin : Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków, 2009. S. 139–166; Каминская М. Монголы? Половцы? Русские? Находки оружия монгольского типа на польских землях и их историко-культурный контекст. *Colloquia Russica* / ed. V. Nagirnyy, A. Mesiarin. Krakow ; Bratislava : Uniwersytet Jagielloński, 2015. Series I. V. 5 : *Rus’ a stredná Európa v 11. až 14. storočí. Publikácia z piatej medzinárodnej konferencie, Spišská kapitula, Slovensko 16–18. Október, 2014*. S. 225–247; Liwoch R. Militaria jako ślady kontaktów między Wschodem a Zachodem Europy w średniowieczu. *Colloquia Russica* / ed. V. Nagirnyy. Kraków : Jagiellonian University, 2016. Series I. Vol. 6 : *Rus’ and the countries of the Latin culture (10th–16th c.)*. *Publication from the 6th International Scientific Conference, Krakow, 26th–28th November, 2015*. S. 100; idem. The Mongols in Poland in the 13th century. *Traces of the Invasions. Archaeology of Conflicts* / eds. P. Drnovský, P. Hejhal. Hradec Králové : Pavel Mervart, 2020. S. 62–66; idem. Średniowieczne Zabytki z pobojuwiska przy Skale Kmity w Zabierzowie. *Фортеця: збірник заповідника “Тустань”*. Львів : Простір-М, 2022. Кн. 5. С. 132–150; idem. Najazdy mongolskie na Polskę. *Europa Środkowo-Wschodnia w średniowieczu i wczesnej nowożytności. Studia poświęcone pamięci Norberta Miki* / pod red. E. Miki, V. Nagirnego. Kraków : Avalon, 2023. S. 59–85.

³² Каминская М. Массовые захоронения времён монгольского нашествия в Центрально-Восточной Европе. *Colloquia Russica* / ed. V. Nagirnyy. Kraków : Jagiellonian University, 2017. Series I. Vol. 7 : *Rus’ and the World of the Nomads (the second half of the 9th–16th c.)*. *Publication from the 7th International Scientific Conference, Plzeň, 23th–26th November, 2016*. S. 229–230. Варто зауважити, що не так їх багато і в Україні. Інтерпретація цих поховань – ще важча, бо нерідко тіла всередині засипали негашеним вапном задля нерозповсюдження інфекції. Це не сприяло збереженню решток тіл (Луцик І. *Християнські некрополі Галицько-волинських земель XI–XIV століть* : дис. ... д-ра філософії. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2023. С. 93–95, 106).

Дружинне поховання з Лютомерська

Знане від середини ХХ ст. і добре досліджене польськими вченими багате поховання вояків скандинавської (можливо, русько-скандинавської) генези, безперечно, належить до переліку вартих нашої уваги. Виявлені при розкопках предмети матеріальної культури, рештки людських скелетів востаннє ґрунтовно досліджені Ришардом Григелом³³. Із ідентифікованих ним 50–70 осіб чоловічої (а також жіночої) статі, які наприкінці Х – у першій половині ХІ ст. проживали в околицях Ленчицького града, забезпечуючи його військовий захист на службі перших Пястів, нас особливо цікавить 14 осіб. Ідеться насамперед про тілопальні поховання, з яких чотири чітко стосуються чоловічих (№ 3, 5, 9, 109 – усі містяться в кам'яному брукуванні), три – жіночих (№ 39, 108, 110 – два останні – у кам'яному брукуванні), п'ятеро – не встановлені (№ 21, 38, 43, 64, 107 – останнє з них – у кам'яному брукуванні), а також два напівтілопальні і напівскелетові (№ 17, 48), з яких одне – чітко жіноче (№ 48). Решта виявлених та вивчених на об'єкті поховань – скелетові (зокрема з кам'яним брукуванням) чи з відсутністю скелета (також із наявним у деяких випадках із кам'яним брукуванням)³⁴.

Окреслені поховання чоловіків, з огляду на кремацію покійників і виявлений на місці інвентар³⁵, належали до нехристиянізованих військових еліт скандинавського або русько-скандинавського походження на службі перших Пястів³⁶. Зважаючи на відсутність скелета чи його фрагментів чіткіше встановлення хронології саме цих конкретних захоронень не виконувалося³⁷. Безперечно до військовослужилої знаті цієї ж категорії та генези можна зараховувати решту (чи, принаймні, якусь частину) померлих, чиї фрагменти кістяка пройшли додаткове лабораторне обстеження з результатами про час смерті *terminus ad quem* 1003/1025 – *terminus post quem* 1022/1040 рр.³⁸. Однак вжитий щодо них інший обряд поховання свідчить про належність покійників до відмінної релігійної (культурної) традиції, сформованої, зокрема, й під впливом християнства. Тому ми не виключаємо долучення до групи лютомерських русько-скандинавських дружинників представників місцевого чоловічого населення, різницю між якими за відсутності результатів аналізу ДНК провести, на нашу думку, неможливо. Назагал, підсумовуючи десятиліття студій окресленого комплексу захоронень, Р. Григел дійшов висновку, що “[...] кількість та характер усіх чужинецьких предметів культури, виявлених на цвинтарі, а також його біритуальний поховальний обряд, не залишають наразі сумнівів щодо етнічної належності похованої тут спільноти, яка, зрештою, не викликала поважних застережень відкривачів уже півстоліття тому, коли стверджували, що тілопальні по-багатому збройно та зброєю вершників оснащені гроби, слід вважати за варязько-руські”³⁹.

Елітні захоронення з Бодзі

Неймовірно цікавий матеріал репрезентований результатами археологічних розкопок 2007–2009 рр. багатого поховання у селі Бодзя Влоцлавського повіту Куявсько-Поморського воєводства. Результати студій продемонстрували наявність захоронень не менше 50 осіб (14 чоловіків, 21 жінка, 12 дітей та кілька кенотафних могил), котрі померли поміж 80-ми рр. Х – 30-ми рр. ХІ ст. Інвентар і обряд, за яким ховали мерців, дозволяє пов'язати покійників зі слов'янським, кочівним, скандинавським та русько-варязьким культурним середовищем⁴⁰. Для

³³ *Początki Łęczycy* : w 3 t. / pod red. R. Grygiela i T. Jurka. Łódź : Muzeum Archeologiczny i Etnograficzny w Łodzi, 2014. Т. 2 : *Archeologia o początkach Łęczycy*. S. 679–758 (тут же огляд усіх попередніх студій, зокрема й скептиків русько-скандинавської генези похованих у Лютомерську).

³⁴ *Ibidem*. S. 687, ryc. 4.

³⁵ *Ibidem*. S. 688, ryc. 5; 705–710, ryc. 12–17; 712, ryc. 19; 718, ryc. 25.

³⁶ Поп.: Kiersnowska T. O pochodzeniu rodu Awdańców. *Spoleczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów* / pod red. St. Kuczyńskiego. Warszawa : PWN, 1992. Т. 5. S. 63–64.

³⁷ *Początki Łęczycy*. S. 734, ryc. 42.

³⁸ *Ibidem*. S. 740.

³⁹ *Ibidem*. S. 701.

⁴⁰ Buko A. Czy na cmentarzysku w Bodzi, gm. Lubanie, woj. kujawsko-pomorskie budowano groby komorowe? *Pochówki w grobach komorowych na ziemiach polskich w okresie wczesnego średniowiecza* / pod red. D. Błaszczyka i D. Stepniewskiej. Warszawa : Instytut archeologii UW, 2016. S. 50.

окресленого періоду осіб, тісно долучених до трансконтинентальної торгівлі, звична мультикультурність, відтак усіх без винятку вважати вихідцями з володінь роду Рюриковичів було б передчасно.

Утім із переліку 14 чоловічих захоронень щонайменше покійник із нумерованої E864/I могили вартий окремої уваги. Йдеться про померлого поміж 25–30-ма роками життя знатного воїна, похованого в сидячому положенні⁴¹. Біля його голови було знайдено залізний меч, типовий для країн Скандинавії другої половини X – початку XI ст., а також фрагмент пояса з двозубом колишнього турівського і київського князя Святополка Володимировича (або Ярополковича) – зятя князя Болеслава Хороброго⁴². Судячи із віку померлого, його тяжко ідентифікувати з руським володарем, однак дійсно можна вважати дуже наближеною до того особою (можливо, родичем), котра виконувала князівські доручення, свідченням чого могло й слугувати двозубне зображення на поясі. Не виключено, що котресь із локалізованих поряд багатих жіночих захоронень теж належало представниці близького першим Рюриковичам культурного середовища, що втім однозначно довести складно⁴³.

Покійники кам'яних цвинтарів Мазовецької землі

Кам'яне брукування могил з Лютомерська та властивий супровід покійників не єдині з відомих, хоча, мабуть, найкраще досліджені. Наймасштабніше такого штибу захоронення представлені в Мазовецькій землі. Вони давно вивчаються, а 1971 р. були систематизовані окремою ґрунтовою статтею Лехослава Раухута⁴⁴, згодом неодноразово доповнюваною та виправленою іншими археологами. З усіх 224 могильних комплексів, у Мазовії автор дослідив 143 одиниці⁴⁵. Решта припадає на Підляшшя, яке, з огляду на свій фронтірний статус у добу, що вивчається, нас цікавить суттєво менше⁴⁶. Хронологія мазовецьких цвинтарів широка – (X)XI–XIII ст. Облаштування могил, обряд, інвентар і стан збереженості також дуже різні⁴⁷.

Хоча Л. Раухут не помітив іноетнічних елементів на досліджених пам'ятках, вважав їх радше традиційно “мазовецькими” (беручи в лапки), у випадку Лютомерського комплексу все ж допускав руську генезу частини покійників, зрощених з місцевими родинами. На думку

⁴¹ Bodzia. *A Late Viking-Age Elite Cemetery in Central Poland* / ed. by A. Buko, editorial assistant D. Cyngot. Leiden ; Boston : Brill, 2015. P. 530, 536, 544–547. Див. також польськомовне видання: *Bodzia. Elitarny cmentarz z początków państwa polskiego* / pod red. A. Buko. Warszawa : Instytut Archeologii i Etnologii PAN, 2017. 640 s.

⁴² Buko A., Kara M., Price T. D., Duczek Wł., Frei Karin M., Sobkowiak-Tabaka I. A Unique Medieval Cemetery from the 10th/11th Century with Chamber-like Graves from Bodzia (Central Poland). Preliminary Result of the Multidisciplinary Research. *Archeologisches Korrespondenzblatt*. 2013. Jahrgang 43. Heft. 3. P. 430–432. Поп.: Beletsky S., Musin A. Dynastic Emblems of the Rurikids in East-Central and Eastern Europe: History of Research. *U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas* / redaktion der Reihe M. Hardt, M. Wołoszyn. Kraków ; Leipzig ; Rzeszów ; Saint Petersburg ; Warszawa : Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europe ; Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk; Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2019. T. 6. Cz. 1 : *The Sphinx of Slavic Sigillography – Small Lead Seals of “Drohiczyn type” from Czermno in Their East European Context* / eds. Ch. Lübke, M. Rębkowski, M. Rybicka. S. 583.

⁴³ Bodzia. *A Late Viking-Age Elite Cemetery in Central Poland*. P. 546.

⁴⁴ Rauhut L. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w obudowie kamiennej na Mazowszu i Podlasiu. *Materiały starożytne i wczesnośredniowieczne*. 1971. T. 1. S. 435–656.

⁴⁵ Ibidem. S. 436.

⁴⁶ Див. найновіші підсумки: Skrzyńska K. Podlaskie cmentarzyska z grobami w obstawach kamiennych w świetle wyników badań interdyscyplinarnych. *Archeologia Polski*. 2022. Vol. 67. S. 117–158; або приклади ретельних студій окремих пам'яток: Bańkowska A. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko typu mazowieckiego w Skiwach Małych, pow. Siemiatycze. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne*. 2010. Vol. 6. S. 129–150; Bieńkowska A., Dzik M., Piasecka K. *Średniowieczne cmentarzysko w Czarnej Wielkiej. Stan. 1, woj. Podlaskie (badania 1951–1978)*. Białystok : Druk Biały Kruk, 2013. T. 1. 275 s. Існують також ґрунтовні археологічні студії мазовецько-руського фронтіру (*Początki chrześcijaństwa na pograniczu mazowiecko-ruskim w świetle wyników badań wybranych cmentarzysk* / pod redakcją A. Buko. Warszawa : Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk 2019. S. 55–100, 213–232, 273–294).

⁴⁷ Rauhut L. Op. cit. S. 454–474.

вченого, це були воїни князя Ярослава, що прибули на допомогу Казимирові I Відновлювачу 1047 р.⁴⁸ Утім, як знаємо, останні датування актуальних для нашої праці захоронень біля Лодзі дещо старіші. Зрештою і відкриття археолога до цієї групи могильників спричинені, як він сам визнає, набагато ґрунтовнішим їх дослідженням порівняно з усіма іншими⁴⁹.

Відтак, який відсоток систематизованих Л. Раухутом покійників із “мазовецьких” кам’яних цвинтарів могли б потенційно належати до числа загиблих руських воїнів? Впевнені, що немалий. Чітко про це в окремій статті 1992 р. заявила Тереза К’єрсновська⁵⁰. На основі її висновків Анджей Гжегорчик 2009 р. провів докладніший аналіз саме мазовецьких пам’яток⁵¹. За його словами, їх уціліло близько 120, перша фаза раптової появи яких головно в чотирьох регіонах уздовж басейнів річок Плонки, Молтави, Вежбіци і Ожиць датується серединою XI – серединою XII ст.⁵². Ключовим аргументом на користь русько-скандинавської генези могил слугує віднайдена там зброя. Прикладом може бути не властивий для Мазовецької землі топір із пам’ятки № 2 у селі Бліхово (тепер – однойменне село Плоцького повіту, Мазовецького воєводства, Польща)⁵³. На пам’ятці № 12 Карвово-Оршимовіце (тепер – однойменне село Плоцького повіту, Мазовецького воєводства, Польща) виявлено чекач⁵⁴. Із пам’ятки № 70 Покшивниці-Великої (тепер – однойменне село Нідзицького повіту Вармінсько-Мазурського воєводства, Польща) вилучено кілька мечів типово скандинавського способу декорування⁵⁵. До “скандинавських” автор теж відносить 170 захоронень пам’ятки № 103 у місті Конське (тепер – Свентокшиське воєводство, Польща), добре вивчених Єжи Гонсовським 1950 р.⁵⁶ і практично тотожних лютомерським. Безперечно цікавим аргументом на користь іноетнічної генези захоронених у “кам’яних могилах” чоловіків слугує різна орієнтація тіл (наприклад, гроби №№ 1–3, 5, 12, 14–15, 19, 22–23, 25, 27–28, 30, 32–33, 41–42, 44–45, 48–50, 53, 55, 58, 67, 69–70, 72, 75–79, 85–87, 89, 99, 102, 109, 118–119, 121, 123, 128, 147–148, 153, 165, 170), порівняно з жінками і дітьми. За словами автора, це може вказувати на їхнє різне походження, відтворене в поховальному обряді другої половини XI – початку XII ст.⁵⁷.

Проте відомі і новіші приклади кам’яного брукування могил, що не увійшли до каталогу Л. Раухута. Зокрема, підсумовуючи вивчення предметів руського імпорту кам’яного гробу

⁴⁸ Rauhut L. Op. cit. S. 477–478.

⁴⁹ Ibidem. S. 444–445.

⁵⁰ Kiersnowska T. O pochodzeniu rodu Awdańców. S. 70–71. Пор. також: Skalski K. Mazowieckie groby w obudowach kamiennych z rejonu Płocka. Przyczynek do historii politycznej drugiej połowy XI wieku. *Inter Orientem et Occidentem. Studia z dziejów Europy Środkowowschodniej ofiarowane Profesorowi Janowi Tyszkiewiczowi w czterdziestolecie pracy naukowej* / red. T. Wasilewski. Warszawa : DIG, 2002. S. 51–64; Piotrowski R. Uwagi na temat chronologii i interpretacji wczesnośredniowiecznych cmentarzysk mazowieckich. *Archeologia Polski*. 2003. Vol. 48. Z. 1–2. S. 182–190; Kordala T. *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe na północnym Mazowszu*. Łódź : Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, 2006. S. 233.

⁵¹ Grzegorzczak A. Obecność warego-ruska na Mazowszu w świetle źródeł archeologicznych. *Vade nobiscum. Pokłosie XV ogólnopolskiego zjazdu historyków studentów, 18–21 IV 2007*. Łódź. Łódź : Wyd-wo Uniwersytetu Łódzkiego, 2009. Vol. 1 : *Materiały z I Łódzkiej wiosny młodych historyków, 16–18 V 2008 oraz I ogólnopolskiej konferencji Czas wielkich przemian 1789–1939, 28–30 XI 2008*. S. 11–18.

⁵² Див. мапу: Dzik M. Uwagi o funkcji i symbolice konstrukcji wczesnośredniowiecznych grobów w obudowach kamiennych. *Acta Archaeologica Lodziensia*. Łódź : Łódzkie Towarzystwo Naukowe, 2014. Vol. 60 : *Grob w przestrzeni, przestrzeń w grobie. Przestrzenne uwarunkowania w dawnej obrzędowości pogrzebowej* / eds. T. Kurasiński, K. Skora. S. 89.

⁵³ Нумерація пам’яток за: Rauhut L. Op. cit. S. 488–489; див.: Wołoszyn M. Ze studiów nad obecnością ruską i skandynawską na ziemiach polskich w X–XII wieku. *Świat Słowian wczesnego średniowiecza* / praca zbiorowa pod red. M. Dworaczka, A. B. Kowalskiej, S. Moździocha, M. Rękowskiego. Szczecin ; Wrocław : Wyd-wo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, 2006. S. 604; Grzegorzczak A. Op. cit. S. 16.

⁵⁴ Rauhut L. Op. cit. S. 493–495; Grzegorzczak A. Op. cit. S. 16.

⁵⁵ Rauhut L. Op. cit. S. 538–545; Grzegorzczak A. Op. cit. S. 16.

⁵⁶ За Л. Раухутом, тут виявлено 172 гроби, з яких 72 належали чоловікам (Rauhut L. Op. cit. S. 578–584). Див. також: Gąssowski J. Cmentarzysko w Końskich na tle zagadnień południowej granicy Mazowsza we wczesnym średniowieczu. *Materiały Wczesnośredniowieczne*. 1950. T. 2. S. 71–176; Grzegorzczak A. Op. cit. S. 17.

⁵⁷ Grzegorzczak A. Op. cit. S. 18.

в селі Семеніце Кутновського повіту Лодзинського воєводства (Польща), датованого другою половиною XI – початком XII ст., Радослав Лівох дійшов висновку про належність покійника до представників “дружинної культури”. Йшлося про вже знайомого з християнством або й охрещеного воїна, похованого на цій території після подій 1047 р.⁵⁸. Ще одним, пов’язаним із руськими поселенцями населеним пунктом, міг бути Сьвенцьк (тепер – село Сьвенцьк-Великий Високомазовецького повіту Підляського воєводства, Польща)⁵⁹.

Мешканці з Русі на Острові Ледницькому та в його околицях

Резиденційний осідок перших Пястів другої половини X – першої третини XI ст. на Острові Ледницькому давно цікавив учених⁶⁰. Утім чи не вперше з ґрунтовними історико-археологічними аргументами думку про тривале перебування на ньому виведених князем Болеславом I Хоробрим із Києва вінченосних і невінченосних представників знаті у своїх “*Студіях початків польської держави*” запропонував Герард Лябуда⁶¹. Автор, вважаючи корсунянина Анастаса греком з походження, розглядав його як наглядача скарбів, награбованих у Києві польським володарем⁶². Справді на пам’ятці упродовж другої половини XX ст. віднайдено не один предмет матеріальної культури, афілійований зі східнохристиянською церковною традицією⁶³. Писемні джерела, як добре відомо, чітко засвідчують вивезення з Києва польським князем 1018 р. не тільки цінних бранців, але й чималої кількості добра: “Болеслав же бѣжа ис Кыєва **воизма имѣниѣ** [акцент наш. – М. В.] . и боѣры Ярославлѣ . и сестрѣ его”⁶⁴.

Погляд історика знайшов підтримку серед інших дослідників Ледницького комплексу. Підсумки в спеціальному дослідженні провів Януш Гурецький⁶⁵. Автор ще раз узагальнив дані щодо предметів культу⁶⁶ та проаналізував елементи озброєння, що могли вказувати на перебування тут окремих скандинавських (можливо, русько-скандинавських) підрозділів⁶⁷. Додатково це підтверджують результати обстеження розташованого за шість кілометрів від Острова Ледницького некрополя в Лубові (тепер – однойменне село Гнезненського повіту Велико-

⁵⁸ Liwoch R. Wczesnośredniowieczny grób kamienny z importem ruskim w Siemienicach nad Bzurą (gm. Krzyżanów, pow. Kutnowski, woj. Łódzkie). *Наукові студії*. 2014. Вип. 7. С. 327–328; idem. Średniowieczne cmentarzysko kamienne w Siemienicach koło Kutna. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Archaeologica*. 2021. V. 36. S. 76–77.

⁵⁹ Jaskanis D. *Świętek. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy na północno-wschodnim Mazowszu*. Warszawa : Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Oddział w Warszawie i Muzeum Podlaskie w Białymstoku, 2008. S. 262–263.

⁶⁰ Dalbor W. Gród książęcy z X wieku na Ostrowie Lednickim. *Slavia antiqua*. 1957–1959. T. 6. S. 172–288.

⁶¹ Labuda G. *Studia nad początkami państwa Polskiego* : w 2 t. Poznań : Uniwersytet imienia Adama Mickiewicza, 1988. T. 2. S. 397–411, 424.

⁶² Ibidem. S. 406.

⁶³ Bolz B. Inskrypcja na brązowym krążku z Ostrowa Lednickiego. Materiały dyskusyjne. *Mente et litteris. O kulturze i społeczeństwie wieków średnich* / red. K. Plucińska. Poznań : Wyd-wo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1984. S. 95–101; Gródek-Kciuk E. Enkolpiony znalezione na terenie Polski. Próba klasyfikacji i datowania materiałów. *Przegląd Archeologiczny*. 1989. V. 36. S. 116–117; *Podstawy rekonstrukcji wczesnodziejowego zespołu rezydencjonalno-obronnego na Ostrowie Lednickim* / red. A. Grygorowicz i K. Tobolski. Bydgoszcz : Homini, 1998. S. 146–147; Wołoszyn M. Byzantyńskie i ruskie zabytki o charakterze sakralnym z Polski – wybrane przykłady. *Człowiek, sacrum, środowisko. Miejsca kultu we wczesnym średniowieczu. Spotkania Bytomskie IV* / red. Sł. Możdzioch. Wrocław : Werk, 2000. S. 250; Urbańczyk P. *Bolesław Chrobry – lew ryczący*. Toruń : Wyd-wo naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2017. S. 284–285.

⁶⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 131. Пор.: “Болеславъ же побеже ис Києва, **възма имѣниѣ** [акцент наш. – М. В.] и бояры Ярославли и сестры ег(о), и Настаса пристаи ко имѣнию, бѣ бо с(я) ему вѣѣрил лестию, и люд(и) множ(е)ство вед(е) с собою, и город(ы) червеньскыя за себе и поиде въ свою землю”, Радзивиловская летопись. *ПСРЛ*. Ленинград : Наука, 1989. Т. 38. С. 62.

⁶⁵ Górecki J. *Gród na Ostrowie Lednickim na tle wybranych ośrodków grodowych pierwszej monarchii Piastowskiej*. Poznań : Muzeum pierwszych Piastów na Lednicy, 2002. S. 58.

⁶⁶ Ibidem. S. 114–121.

⁶⁷ Ibidem. S. 149.

польського воєводства, Польща)⁶⁸. Утім думки авторів найновіших студій щодо саме перебування групи виведених із Києва 1018 р. у резиденції перших П'ястів не такі однозначні⁶⁹.

Відтак навряд чи до занотованих *Повістю временних літ* 800 осіб, яких князь Казимир I Відновлювач погодився повернути на батьківщину за результатами свого руського шлюбу, належали абсолютно всі, вивезені до Польщі 1018 р. Болеславом Хоробрим. Вочевидь частина людей померла, була похована, сліди чого навіть на прикладі досліджень некрополя на Острові Ледницькому⁷⁰ встановити неможливо.

Вроцлавські міські захоронення

N (*Comora?*) Rutenus

Некролог абатства Св. Вінцентія у Вроцлаві нотує серед померлих невідомого за іменем русина – *Rutenus*⁷¹ (можливо *Comora*). Оскільки, як зазначив Норберт Міка, йдеться про найстарший за часом створення фрагмент джерела, зміст цієї його частини, на його думку, можна обережно віднести до середини – другої половини XII ст., а відтак згаданого чоловіка ототожнити з представником двору комеса Петра та його дружини – доньки представника чернігівських Ольговичів Олега Святославовича Марії⁷².

Утім за порядком перелік тих, хто відійшов у засвіти і котрих слід було поминати 24 квітня, відкриває, як встановив Войцех Кентжинський, померлий 1201 р. абат монастиря лютеранських каноніків Діви Марії у Вроцлаві *Alardus*⁷³. Новіше видання некролога пропонує час настання його смерті *terminus ante quem* 1209 р.⁷⁴ Відтак розташований третім у переліку *Rutenus*, на наш погляд, не міг відійти у засвіти раніше абата Аларда, а тому навряд чи можна погодитися із запропонованою Н. Мікою версією про його двірцеву належність. Радше, як допустив Кароль Малечинський, ішлося про представника вроцлавського міщанства, серед яких від другої половини XIII ст. нотується чимало русинів⁷⁵.

Здається, це перше нотування в такого штибі джерелі руської з походження особи чоловічої статі, але – без особового імені, бо не відомо, чи допис *Comora* мав до нього стосунок.

N Ruthena

У тій же найстаршій частині згаданого некролога абатства Св. Вінцентія у Вроцлаві третьою у переліку осіб, за якими ченці отримали обов'язок систематичної молитви 13 березня,

⁶⁸ Kara M. Siły zbrojne pierwszych Piastów. Z badań nad składem etnicznym, organizacją i dyslokacją drużyny. *Sprawozdania Gdańskiego Towarzystwa naukowego*. 1992. Vol. 19. S. 50–53. Поп.: Wołoszyn M. Obecność ruska i skandynawska w Polsce od X do XII wieku – wybrane problemy. *Wędrowni i etnogeneza w starożytności i w średniowieczu* / pod red. M. Salamona i J. Strzelczyka. Kraków : Historia Iagellonica, 2010. S. 308–309. Водночас Марчін Волошин піддає сумніву належність окремих віднайдених на пам'ятці предметів матеріальної культури саме до групи приведених сюди з Києва бранців (Wołoszyn M. Ze studiów nad obecnością ruską i skandynawską. S. 595–596, 600; поп. також: Bogacki M., Kucypera P., Pudło P. Uwagi na temat obecności Skandynawów w wojskowości wczesnopiastowskiej. *Kim jesteś człowieku? Funeralia Lednickie. Spotkanie 13* / red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński. Poznań : Stowarzyszenie Naukowe Archeologów polskich, 2011. S. 105–116). Поп. також: Dąb-Kalinowska B. Trzy enkolpiony kijowskie w Polsce. *Biuletyn historii sztuki*. 1976. R. 38. № 1. S. 5.

⁶⁹ Поп.: Krzystofiak T. Okucie ze znakiem Ruryka znalezione w Gieczu. *Archeologia Polski*. 2013. T. 58. Z. 1–2. S. 124; Danielewski M. Wpływy ruskie we władztwie Piastów X–XI w. w kontekście badań interdyscyplinarnych nad wschodnią Wielkopolską i Kujawami. *Historia Slavorum Occidentis*. 2020. № 2 (25). S. 123–124.

⁷⁰ Górecki J. Op. cit. S. 67–77.

⁷¹ *Liber mortuorum monasterii sancti Vincentii ordinis Praemonstratensis* / ed. W. Kętrzyński. MPH. Lwów : W Komisie księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1888. T. 5. S. 688.

⁷² Див. останні підсумки до теми: Міка Н. Русь у сілезьких середньовічних джерелах (до кінця XIII ст.). *Colloquia Russica* / за ред. В. Нагірного і М. Волошука. Івано-Франківськ ; Краків : Лілея НВ, 2018. Series II. Vol. 4 : *Середньовічна Русь: проблеми термінології*. С. 234.

⁷³ *Liber mortuorum monasterii sancti Vincentii ordinis Praemonstratensis*. S. 688, note C.

⁷⁴ *Liber mortuorum Abbatiae S. Vincentii Wratislaviensis* / recensuit K. Maleczyński. MPH. Warszawa : PWN, 1971. Seria 2. T. 9. Cz. 1. S. 40, note 351.

⁷⁵ Ibidem.

занотована теж не відома за іменем *Ruthena*⁷⁶. Ця жінка, як допустив Н. Міка, могла аналогічно входити до почту дружини Петра Влостовича Марії⁷⁷. Утім *Henricus frater noster*, котрий передеу N русинці, та *Andreas castellanus*, який вписаний після неї, на думку К. Малечинського, померли на початку XIII ст., що змушує нас переглянути версію Н. Міки. Мабуть, *Ruthena* належала до родини руських із походження вроцлавських вельмож, котрі радше могли тяжіти до оточення Болеслава Високого та народжених від його першої дружини Звенислави Всеволодівни дітей⁷⁸, аніж Петра Влостовича.

Як у Вроцлаві, так і в інших сілезьких чи малопольських містах (особливо в Кракові), де від другої половини XIII ст. оселялися компактні громади русинів, випадків їхньої смерті і поховань на міських цвинтарях мусило бути значно більше. Проте антропонімічний аналіз імен, занотованих некрологами, опрацювання інших писемних та археологічних джерел не дозволяють навіть наблизитися до розгадки кількості таких випадків⁷⁹.

*

Отже, наш досвід вивчення русько-польських відносин кінця X – середини XIV ст. дозволяє встановити не так багато місць вічного спочинку руських людей у землях Пястів. Із усього переліку двосторонніх матримоніальних відносин нам достеменно знані тільки два жіночих вінченосних поховання у Кракові і Завихості, а саме дружин Казимира I Добронегі-Марії та Лешека Білого Гримислави. У трьох випадках ми знаємо дати смерті заміжніх за Пястами руських дам, але без окресленого місця поховання. У чотирьох випадках – дружини або вдови польських володарів помирали за межами володінь їхніх чоловіків. У одному з них – як-от Анастасія Олександрівна – після другого видання заміж до Угорщини. Решта дев'ять жінок із високою імовірністю померли і поховані там, де й правили, однак про це не уціліло прямих джерельних вказівок.

Нотуємо також шість випадків смерті і захоронення в землях Пястів представників руської князівської родини. Йдеться про зятя Болеслава I Хороброго князя Святополка, членів сім'ї Ярослава Володимировича, вивезених із Києва 1018 р., загиблого під Завихостом 1205 р. князя Романа Мстиславовича, убиту 1241 р. під Сілезькою Середою N онуку Михайла Всеволодовича, померлого 1294/5 р. краківського єпископа Прокопа та Святославу, доньку Лева Даниловича, яка відійшла в засвіти 1302 р. як черниця чину кларисок Сандецької обителі.

Складніше встановити кількість точно загиблих і спочилих у польських землях представників невінченосної знаті, купецтва, простих людей. Із близько 50 руських вторгнень у землі Пястів лише три битви (на річці Мозгава 13 вересня 1195 р., під Завихостом 19 червня 1205 р. і під Гозлицями 23 лютого 1280 р.) занотовані відносно добре, однак позбавлені конк-

⁷⁶ *Liber mortuorum monasterii sancti Vincentii ordinis Praemonstratensis*. S. 682.

⁷⁷ Міка Н. Назв. праця. С. 234. При цьому упорядники “Словника старопольських особових назв” з невідомих причин датували час вписування обох русинів до некролога близько 1265 р. (*Słownik staropolskich nazw osobowych* / pod red. i ze wstępem W. Taszyckiego. Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk : Zakład narodowy imienia Ossolińskich ; PAN, 1974–1976. T. 4. S. 519, 522).

⁷⁸ Статистичні підсумки до теми див.: Voloshchuk M. Ruthenian-Polish matrimonial relations. P. 114, прим. 75–78. Вочевидь руська княжна прибула до Сілезії у супроводі якогось почту, частина (чи весь) з якого залишилася на постійне проживання в нових для себе землях. Окреслений шлюб продовжив традицію шлюбівання сілезькими Пястами в землях Рюриковичів наречених, що тривала до кінця XIII ст. Останнім двостороннім був шлюб битомського князя Казимира та доньки Лева Даниловича Гелени, укладений між 1274–1278 pp. (Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*. S. 225–226; пор.: Jasiński K. *Rodowód Piastów śląskich*. S. 518–519, а також статистичні підсумки авторських студій: Voloshchuk M. Ruthenian-Polish matrimonial relations. P. 123–124, notes 139–145).

⁷⁹ Висока мобільність купецьких колективів не дозволяє стверджувати, що саме в землях Пястів вони знайшли свій вічний спочинок. Це могло мати місце де завгодно (про руських містян див.: Волощук М. Русини-міщани малопольських міст XIII–XIV ст.: проблеми пошуку та ідентифікації. *Український історичний журнал*. 2021. № 2. С. 19–28; idem. Rusini w miastach śląskich w XII–XIV wieku. *VI Kongres mediewistów polskich* / pod red. W. Iwańczaka, St. Rosika, P. Urbańczyka. Wrocław : Chronicon, 2022. T. 5 : *Polska i jej sąsiedzi w dobie średniowiecza. Kultura umysłowa, życie społeczne, polityka*. S. 101–113).

ретики на предмет імен загиблих вояків, їхньої кількості і місць їхнього вічного спочинку. Лише під 1283 р. уціліла інформація про боярського сина Раха, загиблого під Сохачевом у часі виправи сил Романовичів на боці черського князя Конрада проти його брата Болеслава. Аналогічна ситуація з купцями, котрі нерідко потрапляли в скрутні ситуації за межами своєї батьківщини, часом гинули і вже ніколи не поверталися додому. Однак лише одного разу ми довідуємося про їхню загибель під мазовецьким містом Пултуськ 1279 р. Без сумніву руських мешканців, особливо сілезьких і малопольських міст, які постійно жили, працювали і вочевидь помирали там, було значно більше. Такими точно були двоє руських “анонімних” мешканців Вроцлава – чоловік і жінка – другої половини XIII ст. Але прямих вказівок про дату смерті і місця “вічного спочинку” абсолютної більшості їхніх “колег”, на жаль, немає.

Водночас привабливо виглядає аналіз окремих археологічних пам’яток, де віднайдені кістяки і предмети матеріальної культури з високою імовірністю руської генези. Йдеться про заможне дружинне поховання з Лютомерська, елітні захоронення з Бодзі, покійників кам’яних цвинтарів Мазовецької землі та мешканців з Русі на Острові Ледницькому і в його околицях, широко датовані кінцем X–XI ст. Дехто з виявлених на пам’ятках чітко афілійований із руською князівською родиною. Абсолютна ж більшість – представники дружинної культури з яскравими русько-скандинавськими впливами.

ETERNAL RESTING PLACES OF THE RUTHENIANS IN THE LANDS OF THE PIASTS DURING THE END OF THE 10th – MID- 14th CENTURIES

Myroslav VOLOSHCHUK

Vasyl’ Stefanyk Precarpathian National University,
Centrum Studiorum Mediaevalium,
57, Shevchenko St., 76018, Ivano-Frankivsk, Ukraine
e-mail: myrkomyrko79@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1737-7205

The article is devoted to the establishing in the lands of the Piasts of the eternal resting places of the Ruthenians, which were buried outside of their homeland in the different circumstances and in different times. The first category of mentioned persons are the representatives of the Rus’ Princely families married to the Piasts. We know exactly about only two cases, when the wife of a Polish ruler died and was buried in the lands of her husband, despite the marriages of 17 Ruthenian ladies to the Polish princes, one concubinage and one semi-dynastic marriage from the 11th – until 14th centuries. All other cases are either related to the death and burial outside the husband’s (already deceased) possessions, or do not contain specific information about the places of death and burial. Six cases of the death and burial of the representatives of the Rus’ Princely families in the lands of the Piasts occurred as a result of the military and political events (four cases) or with a natural retreat to enlightenment in a monastic life or spiritual rank (two cases). Unfortunately, there is no reliable data on the number of the Ruthenians killed during numerous (about 50) military campaigns in the lands of the Piasts. Three best-documented largest battles (on the Mozgawa River on September 13, 1195, near Zawichost on June 19, 1205, and near Goźlice on February 23, 1280) testify to the enormous number of the Ruthenian casualties, but in no way hint at the further fate of the bodies. We also do not know the names of those warriors, except Rakh – the son of the boyar, probably from Volhynian Volodymyr – who died in 1283 near Mazovian Sohaczew. The trips of the Ruthenian merchants were often fatal, as, for example, in 1279 near the city of Pultusk. However, it was not possible to find more evidences of the deaths of the merchants from Rus’ in the Polish lands. Undoubtedly, the burghers from Rus’, which lived primarily in Lesser Poland and Silesia, could find their eternal rest in the city’s church and monastery cemeteries, as is reliably known in the case of two ‘anonymous’ Ruthenians (a man and a woman) from the second half of the 13th century from Wroclaw. In fact, there were many more of them, but the sources do not allow us to find more. Some optimism could be guaranteed by the results of long-term Polish archaeological research. We know exactly about more than one excavation site, where the skeletons of persons affiliated with the Rus’ princely family, as well as the warriors belonging to the Rus’-Scandinavian military culture of the end of the 10th to 11th centuries, were discovered.

Key words: Rus’, Lands of the Piasts, Prince, matrimonial relations, Polish cities, military campaigns, battles, Ruthenian merchants, death, burial place.

REFERENCES

- Bańkowska, A. (2010). Wczesnośredniowieczne cmentarzysko typu mazowieckiego w Skiwach Małych, pow. Siemiatycze [Mazovian type of the Earlymedieval Cemetery in Skiwy Małe, Siemiatycze county]. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne [Historical Notebooks of Podlasie]*. Vol. 6. S. 129–150 (in Polish).
- Beletsky, S., Musin, A. (2019). Dynastic emblems of the Rurikids in East-Central and Eastern Europe: history of research. *U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej [At the sources of the Eastern-Central Europe] / Frühzeit Ostmitteleuropas / redaktion der Reihe M. Hardt, M. Wołoszyn. Kraków ; Leipzig ; Rzeszów ; Saint Petersburg ; Warszawa : Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europe ; Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk ; Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego. T. 6. Cz. 1 : The Sphinx of Slavic sigillography – small lead seals of “Drohiczyn type” from Czermno in their East European context / eds. Ch. Lübke, M. Rębkowski, M. Rybicka. S. 443–677 (in English).*
- Benyszkiewicz, K. (2005). *Mieszko Bolesławowic 1069–1089. Źródła i tradycja historiograficzna [Mieszko Bolesławowic 1069–1089. Sources and Historiographical Tradition]*. Kraków : Societas Vistulana. 232 s. (in Polish).
- Bielowski, A. (ed.) (1872). *Rocznik Traski [Traska’s Annals]. Monumenta Poloniae historica. Lwów : Nakładem własnym. T. 2. S. 826–861 (in Latin).*
- Bieńkowska, A., Dzik, M., Piasecka, K. (2013). *Średniowieczne cmentarzysko w Czarnej Wielkiej. Stan. 1, woj. Podlaskie (badania 1951–1978) [Medieval Cemetery in Czarna Wielka. Pos. 1. Podlasie Voivodeship (researches 1951–1978)]*. Białystok : Druk Biały Kruk. T. 1. 275 s. (in Polish).
- Bogacki, M., Kucypera, P., Pudło, P. (2011). Uwagi na temat obecności Skandynawów w wojskowości wczesnopiastowskiej [Remarks about the Scandinavian presence in the military activities of the early Piasts’ statemaking]. *Kim jesteś człowieku? Funeralia Lednickie. Spotkanie 13 [Who are you Man? Funeralia from Lednica. Meeting 13] / red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński. Poznań : Stowarzyszenie Naukowe Archeologów polskich. S. 105–116 (in Polish).*
- Bolz, B. (1984). Inskrypcja na brązowym krążku z Ostrowa Lednickiego. Materiały dyskusyjne [An inscription on the bronze circle from Ostrów Lednicki. Discussive materials]. *Mente et litteris. O kulturze i społeczeństwie wieków średnich [Mente et litteris. About the Culture and Society of the Middle Ages] / red. K. Plucińska. Poznań : Wyd-wo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. S. 95–101 (in Polish).*
- Buko, A. (ed.) (2015). *Bodzia. A Late Viking-Age Elite Cemetery in Central Poland*. Leiden ; Boston : Brill. 519 p. (in English).
- Buko, A. (ed.) (2017). *Bodzia. Elitarny cmentarz z początków państwa polskiego [Bodzia. The Elite Cemetery from the Beginning of the Polish State]*. Warszawa : Instytut Archeologii i Etnologii PAN. 640 s. (in Polish).
- Buko, A. (2016). Czy na cmentarzysku w Bodzi, gm. Lubanie, woj. kujawsko-pomorskie budowano groby komorowe? [Were the Chamber Tombs built in the Cemetery of Bodzia in Kuyavian–Pomeranian Voivodship?] *Pochówki w grobach komorowych na ziemiach polskich w okresie wczesnego średniowiecza [Burials in the Chamber Tombs in Polish Lands in the Early Middle Ages] / pod red. D. Błaszczyka i D. Stępniewskiej. Warszawa : Instytut archeologii UW. S. 50–61 (in Polish).*
- Buko, A., Kara, M., Price, T. D., Duczek, Wł., Frei Karin, M., Sobkowiak-Tabaka, I. (2013). A unique medieval cemetery from the 10th/11th Century with chamber-like graves from Bodzia (Central Poland). Preliminary result of the multidisciplinary research. *Archäologisches Korrespondenzblatt. Jahrgang 43. Heft. 3. P. 423–442 (in English).*
- Buko, A. (ed.) (2019). *Początki chrześcijaństwa na pograniczu mazowiecko-ruskim w świetle wyników badań wybranych cmentarzysk [The Beginnings of Christianity on the Mazovian-Rus’ Border in the Light of the Results of Research on Selective Cemeteries]*. Warszawa : Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk. 390 s. (in Polish).
- Dalbor, W. (1957–1959). Gród książęcy z X wieku na Ostrowie Lednickim [The Princely Stronghold from the 10th Century in Ostrów Lednicki]. *Slavia antiqua. T. 6. S. 172–288 (in Polish).*
- Danielewski, M. (2020). Wpływy ruskie we władztwie Piastów X–XI w. w kontekście badań interdyscyplinarnych nad wschodnią Wielkopolską i Kujawami [Ruthenian Influence in the State of the Piasts in the 10th–11th Centuries in the Context of Interdisciplinary Researches of the Eastern Greater Poland and Kuyavia]. *Historia Slavorum Occidentis. № 2 (25). S. 109–129 (in Polish).*
- Dąb-Kalinowska, B. (1976). Trzy enkolpiony kijowskie w Polsce [Three Kyivan Enkolpions in Poland]. *Biuletyn historii sztuki [Art History Bulletin]. R. 38. № 1. S. 3–10 (in Polish).*
- Dąbrowski, D. (2015). *Genealogiya Mstislavichey. Pervoye pokoleniye (do nachala XIV v.). Izdaniye ispravlennoye i dopolnennoye [Genealogy of the Mstislavovids. The first Generation (until Beginning of the 14th Century). Corrected and Supplemented Edition] / perevod i vstupitelnoye slovo K. Yerusalmiskiy i O. Ostapchuk. Sankt-Peterburg. 880 s. (in Russian).*

- Dąbrowski, D., Jusupović, A. (eds.) (2017). *Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana)* [Galician-Volhynian Chronicle (Chronicle of the Romanids)]. *Monumenta Poloniae historica*. Kraków ; Warszawa : PWN ; PAU. Seria II. T. XVI. 709 s. (in Old-Ukrainian).
- Dąbrowski, D. (2010). Miejsca pochówków Mściśławowiczów (XII–XIII w.) [The burial places of the Mstislavovids (12th–13th Centuries)]. In *memoriam honoremque Casimiri Jasinski* / pod red. J. Wenty i P. Olińskiego. Toruń : Wyd-wo naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. S. 79–94 (in Polish).
- Dąbrowski, D. (2002). Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich [Genealogy of the Galician-Volhynian Princes from the Romanids dynasty]. *Biblioteka Genealogiczna [Genealogical Library]* / pod red. M. Górnego. Poznań ; Wrocław : Wyd-wo Historyczne. T. 6. 348 s. (in Polish).
- Dąbrowski, D. (2001). Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza z sąsiadami zachodnimi w latach 1264–1299/1300 r. [Political Relations of Lev Danylovych with the Western neighbors in 1264–1299/1300] *Galychyna i Volyn' u doby seredniovicchia. Do 800-ricchia z dnia narodzhennia Danyla Galyc'kogo* [Galicia and Volhynia in the Middle Ages. To the 800th Anniversary of Danylo Romanovych's birth]. Lviv : Instytut ukrajinoznawstva im. I. Krypiakevych NAN Ukrainy. S. 42–69 (in Polish).
- Długosii Joannes (1970). *Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae [Annals or Chronicles of glorious Kingdom of Poland]* / ed. S. Budkowa etc. Warszawa : PWN. Lib. 3–4. 500 s. (in Latin).
- Długosii Joannes (1973). *Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae [Annals or Chronicles of glorious Kingdom of Poland]* / ed. S. Budkowa etc. Warszawa : PWN. Lib. 5–6. 438 s. (in Latin).
- Dzik, M. (2014). Uwagi o funkcji i symbolice konstrukcji wczesnośredniowiecznych grobów w obudowach kamiennych [Notes about the Function and Symbolism of the Construction of Early Medieval Graves in Stone Casings]. *Acta Archaeologica Lodziensia*. Łódź : Łódzkie Towarzystwo Naukowe, 2014. Vol. 60 : *Grob w przestrzeni, przestrzeń w grobie. Przestrzenne uwarunkowania w dawnej obrzędowości pogrzebowej [A Grave in Space, a Space in a Grave. Spatial Conditions in Ancient Funeral Rituals]* / eds. T. Kurasiński, K. Skora. S. 87–101 (in Polish).
- Gallus Anonymus (2003). *Gesta Principum Polonorum* / translated annotated by P. W. Knoll and F. Schaer with a preface by Th. N. Bisson. *Central European Medieval Texts* / general editors J. M. Bak, U. Borowska, G. Constable, G. Klaniczay. Budapest ; New-York : CEU Press, 2003. V. 3. 385 s. (in Latin and English).
- Gąssowski, J. (1950). Cmentarzysko w Końskich na tle zagadnień południowej granicy Mazowsza we wczesnym średniowieczu [Cemetery in Końskich in the Context of the Southern Border of Mazovia in the Early Middle Ages]. *Materiały Wczesnośredniowieczne [Early Medieval Materials]*. T. 2. S. 71–176 (in Polish).
- Górecki, J. (2002). *Gród na Ostrowie Lednickim na tle wybranych ośrodków grodowych pierwszej monarchii Piastowskiej [The Stronghold on Ostrów Lednicki in the Context of the Selective Stronghold Centers of the first Piast Monarchy]*. Poznań : Muzeum pierwszych Piastów na Lednicy. 228 s. (in Polish).
- Gródek-Kciuk, E. (1989). Enkolpiony znalezione na terenie Polski. Próba klasyfikacji i datowania materiałów [Encolpions discovered in Poland. An Attempt at Classifying and Dating of the Materials]. *Przegląd Archeologiczny [Archaeological Review]*. V. 36. S. 97–134 (in Polish).
- Grygiel, R., Jurek, T. (eds.) (2014). *Początki Łęczycy [The Beginning of Łęczycza]*. Łódź : Muzeum Archeologiczny i Etnograficzny w Łodzi. T. 2 : *Archeologia o początkach Łęczycy [Archaeology about the Beginning of Łęczycza]*. 814 s. (in Polish).
- Grygorowicz, A., Tobolski, K. (1998). *Podstawy rekonstrukcji wczesnodziejowego zespołu rezydencjonalno-obronnego na Ostrowie Lednickim [Basics of the reconstruction of the early residential and defense complex in Ostrów Lednicki]*. Bydgoszcz : Homini, 1998. 182 s. (in Polish).
- Grzegorzczak, A. (2009). Obecność warego-ruska na Mazowszu w świetle źródeł archeologicznych [The Warego-Rus' Presence in Mazovia in the Light of the Archaeological Sources]. *Vade nobiscum. Pokłosie XV ogólnopolskiego zjazdu historyków studentów, 18–21 IV 2007. Łódź [Vade nobiscum. The Aftermath of the 15th National Congress of the Students-historians. 18–21 IV 2007. Łódź]*. Łódź : Wyd-wo Uniwersytetu Łódzkiego, 2009. Vol. 1 : *Materiały z I Łódzkiej wiosny młodych historyków, 16–18 V 2008 oraz I ogólnopolskiej konferencji Czas wielkich przemian 1789–1939, 28–30 XI 2008 [The Materials from the I Spring of the Young Historians, 16–18 V 2008 and from the I National Conference Time of great changes 1789–1939, 28–30 XI 2008]*. S. 11–18 (in Polish).
- Holovko, O. (2021). *Rus' i Polishcha v mizhnarodnomu zhytti Yevropy (X – persha polovyna XIII st.) [Rus' and Poland in the International Relations (10th – First Part of the 13th Centuries)]*. Kyiv : Instytut ukrajins'koyi arkheografii i dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevs'kogo NAN Ukrainy. 600 s. (in Ukrainian).
- Holtzmann, R. (1996). *Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg [Chronicle of the Bishop Thietmar from Merseburg]*. *Monumenta Germaniae historia. Scriptores Rerum Germanicarum. Nova Series 9*. München : Monumenta Germaniae historia, 1996. 631 s. (in Latin).

Jasiński, K. (2001). Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich [Genealogy of the Mazovian and Kuyavian Piasts]. *Biblioteka Genealogiczna [Genealogical Library]* / pod red. M. Górnego. Poznań ; Wrocław ; Wyd-wo Historyczne. T. 3. 264 s. (in Polish).

Jasiński, K. (2007). *Rodowód Piastów śląskich. Piastowie wrocławscy, legnicko-brzescy, świdniccy, ziebiccy, głogowscy, żagańscy, oleśniccy, opolscy, cieszyńscy i oświęcimscy [Genealogy of the Silesian Piasts. The Piasts from Wrocław, Legnica, Brzeg, Świdnica, Głogów, Żagań, Oleśnica, Opole, Cieszyn and Oświęcim]*. Kraków : Avalon. 720 s. (in Polish).

Jasiński, K. (2004). *Rodowód pierwszych Piastów [Genealogy of the First Piasts]*. Poznań ; Wyd-wo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół nauk. 307 s. (in Polish).

Jaskanis, D. (2008). *Świętek. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy na północno-wschodnim Mazowszu [Świętek. Early Medieval settlement complex in the North-Eastern Mazovia]*. Warszawa : Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Oddział w Warszawie i Muzeum Podlaskie w Białymstoku. 628 s. (in Polish).

Kamińska, M. (2017). Massovyie zakhroneniya vremen mongol'skogo nashestviya v Central'no-Vostochnoy Yevrope [*Mass graves of the Mongol invasion period in the Central and Eastern Europe*]. *Colloquia Russica* / ed. V. Nagirnyy. Kraków : Jagiellonian University, 2017. Series I. Vol. 7 : *Rus' and the World of the Nomads (the second half of the 9th–16th c.)*. Publication from the 7th International Scientific Conference, Plzeń, 23th–26th November, 2016. S. 229–230 (in Russian).

Kamińska, M. (2015). Mongoly? Polovtsy? Rus'kiye? Nakhodki oruzhyia mongol'skogo tipa na pol'skikh zemliakh i ikh istoriko-kul'turny kontekst [Mongols? Lithuanians? Ruthenians? The Findings of the Mongol-type Weapons on the Polish Territory and Their Cultural and Historical Context]. *Colloquia Russica* / ed. V. Nagirnyy, A. Mesiarkin. Kraków ; Bratislava : Uniwersytet Jagielloński, 2015. Series I. V. 5 : *Rus' a stredná Európa v 11. až 14. storočí. Publikácia z piatej medzinárodnej konferencie, Spišská kapitula, Slovensko 16–18. Október, 2014 [Rus and Central Europe from the 11th to the 14th Century. Publications after the 5th International Conference. Spišská kapitula, October 16–18, 2014]*. S. 225–247 (in Russian).

Kara, M. (1992). Siły zbrojne pierwszych Piastów. Z badań nad składem etnicznym, organizacją i dyslokacją drużyny [Military Forces of the First Piasts. From the Researches on the Ethnicity, Organization and Dislocation of Druzhina]. *Sprawozdania Gdańskiego Towarzystwa naukowego [Reports of the Gdańsk Scientific Society]*. Vol. 19. S. 50–53 (in Polish).

Kętrzyński, W. (1888). Liber mortuorum monasterii sancti Vincentii ordinis Praemonstratensis [Book of the Dead of the Monastery of Saint Vincent of The Order of Canons Regular of Prémontré]. *Monumenta Poloniae historica*. Lwów : W Komisie księgarni Gubrynowicza i Schmidta. T. 5. S. 667–718 (in Latin).

Kiersnowska, T. (1992). O pochodzeniu rodu Awdańców [About Origin of the Awdańcy]. *Społeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów [Society of the Medieval Poland. A collection of studies]* / pod red. St. Kuczyńskiego. Warszawa : PWN. T. 5. S. 57–72 (in Polish).

Kloss, B. M. (comment.). (2001). Ipatievskaya letopis [The Hypatian codex]. *Polnoye sobraniye russkih letopisey [The Complete Collection of Rus'ian litopyses]*. Moskva : Yazyki slavyanskoy kultury. T. 2. Izd. 2. 648 p. (in Old Bulgarian).

Kloss, B. M. (comment.). (2001). Lavrentiyevskaya letopis' [The Lavrentian codex]. *Polnoye sobraniye russkih letopisey [The Complete Collection of Rus'ian litopyses]*. Moskva : Yazyki slavyanskoy kultury. T. 1. 496 s. (in Old Bulgarian).

Kordala, T. (2006). *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe na północnym Mazowszu [Early Medieval Skeletal Cemeteries in the Northern Mazovia]*. Łódź : Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego. 321 s. (in Polish).

Krzystofiak, T. (2013). Okucie ze znakiem Ruryka znalezione w Gieczu [Fitting eith the Sing of the Rurikids from Giecz]. *Archeologia Polski [Archaeology of Poland]*. T. 58. Z. 1–2. S. 115–127 (in Polish).

Kuśnierz, J. (2009). Znalaziska wczesnośredniowiecznych militariów w międzyrzeczu Wisły i Bugu jako materialne ślady konfliktów zbrojnych na pograniczu polsko-ruskim [Finds of Early Medieval Military Items in the Interfluvium of the Vistula and Bug as Material Traces of Military Conflicts on the Polish-Rus' Border]. *Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie [Polish-Rus' Border in the Early Medieval Ages in the Lublin Region]* / red. E. Banasiewicz-Szykuła. Lublin : Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków. S. 139–166 (in Polish).

Labuda, G. (1988). *Studia nad początkami państwa Polskiego [Studies about the Beginnings of the State of the Piasts]*. Poznań : Uniwersytet imienia Adama Mickiewicza. T. 2. 356 s. (in Polish).

Liwoch, R. (2021). Średniowieczne cmentarzysko kamienne w Siemienicach koło Kutna [The Medieval Stone Cemetery in Siemienice near Kutno]. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica*. V. 36. S. 53–82 (in Polish).

Liwoch, R. (2016). Militaria jako ślady kontaktów między Wschodem a Zachodem Europy w średniowieczu [Military items as the traces of Contacts between the Eastern and Western Europe in the Middle

Ages]. *Colloquia Russica* / ed. V. Nagirnyy. Kraków : Jagiellonian University, 2016. Series I. Vol. 6 : *Rus' and the countries of the Latin culture (10th–16th c.)*. Publication from the 6th International Scientific Conference, Krakow, 26th–28th November, 2015. S. 95–110 (in Polish).

Liwoch, R. (2023). Najazdy mongolskie na Polskę [The Mongols attacks on Poland]. *Europa Środkowo-Wschodnia w średniowieczu i wczesnej nowożytności. Studia poświęcone pamięci Norberta Miki [Eastern-Central Europe in the Middle Ages and the Early Modern Times. Studies dedicated to the memory of Norbert Miki]* / pod red. E. Miki, V. Nagirnego. Kraków : Avalon. S. 59–85 (in Polish).

Liwoch, R. (2022). Średniowieczne zabytki z pobojuwiska przy Skale Kmity w Zabierzowie [Medieval items from the battlefield near Skala Kmity in Zabierzów]. *Fortecia: Zbirnyk zapovidnyka "Tustan"* [Castle. Collection of the Reserve "Tustan"]. Lviv : Prostr-M. Кн. 5. С. 132–150 (in Polish).

Liwoch, R. (2020). The Mongols in Poland in the 13th century. Traces of the Invasions. *Archaeology of Conflicts* / eds. P. Drnovský, P. Hejhal. Hradec Králové : Pavel Mervart, S. 55–68 (in English).

Liwoch, R. (2014). Wczesnośredniowieczny grób kamienny z importem ruskim w Siemienicach nad Bzurą (gm. Krzyżanów, pow. Kutnowski, woj. Łódzkie) [The Early Medieval Stone Grave with the Old Ruthenian Import in Siemienice of the Bzura River (Krzyżanów Commune, Kutno County, Łódź Voivodeship)]. *Naukovi studiji [Scientific Studies]*. 2014. Vyp. 7. С. 323–334 (in Polish).

Lutsyk, I. (2023). *Khrystyjans'ki nekropoli Galyc'ko-Vołyn'skykh zemel' XI–XIV stolit'.* *Dysertaciya... naukowego stupenia doktora filozofiji [Christian necropolises of the Halych-Volhynian lands of the 11th–14th centuries]*. Lviv : Instytut ukrajinoznawstva im. I. Krypiakevyh NAN Ukrainy. 777 s. (in Ukrainian).

Maleczyński, K. (1971). Liber mortuorum Abbatiae S. Vincentii Wratislaviensis [Book of the Dead of the Abby of Saint Vincent in Wrocław]. *Monumenta Poloniae historica*. Warszawa : PWN. Seria 2. T. 9. Cz. 1. 245 s. (in Latin).

Mika, M. (2019). "...в пустыню межю ЛАХЫ и ЧЕХЫ...", czyli gdzie zmarł wielki książę kijowski Światopolk Wołodymyrowycz ["...в пустыню межю ЛАХЫ и ЧЕХЫ...", where did the Grand Prince of Kiev Sviatopolk Volodymyrovych die?]. *Colloquia Russica* / red. V. Nagirnyy, T. Pudłocki. Kraków. Series I. Vol. 9 : *Rus' i Polska (X–XIV wiek). Materiały IX Międzynarodowej Konferencji Naukowej Przemysł, 5–8 grudnia 2018 r. [Rus' and Poland (10th–14th Centuries). Publications from the 9th International Scientific Conference, Przemysł, December 5–8, 2018]*. S. 81–93 (in Polish).

Mika, N. (2018). Rus' u siles'kykh seredniovichnykh dzherelakh (do kincia XIII st.) [Rus' in Medieval Silesian Sources (Until the End of the 13th Century)]. *Colloquia Russica* / red. V. Nagirnyy, M. Voloshchuk. Ivano-Frankivsk ; Krakiv : Lileya-NV, 2018. Series II. Vol. 4 : *Seredniovichna Rus': problemy terminologiji [Medieval Rus': Problems of Terminology]*. S. 229–249 (in Ukrainian).

Nasonov, A. (1950). Novgorodskaya pervaya letopis' starshego i mladshhego izvodov [The Novgorod First Chronicle]. *Polnoye sobraniye russkih letopisey [The Complete Collection of Rus'ian litopyses]*. Moskva ; Leningrad : AN SSSR. T. 3. 565 s. (in Old Bulgarian).

Piotrowski, R. (2003). Uwagi na temat chronologii i interpretacji wczesnośredniowiecznych cmentarzysk mazowieckich [Remarks on the Chronology and Interpretation of Early Medieval Mazovian Cemeteries]. *Archeologia Polski [Archaeology of Poland]*. Vol. 48. Z. 1–2. S. 165–200 (in Polish).

Radzivilovskaya letopis [Radziwiłł litopys] (1989). *Polnoye sobraniye russkih letopisey [The Complete Collection of Rus'ian litopyses]*. Leningrad : Nauka. T. 38. 179 s. (in Old Bulgarian).

Rauhut, L. (1971). Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w obudowie kamiennej na Mazowszu i Podlasiu [Early Medieval Stone-encased Cemeteries in Mazovia and Podlachia]. *Materiały starożytne i wczesnośredniowieczne [Ancient and Early Medieval Materials]*. T. 1. S. 435–656 (in Polish).

Skrzyńska, K. (2022). Podlaskie cmentarzyska z grobami w obstawach kamiennych w świetle wyników badań interdyscyplinarnych [Stone-encased Cemeteries from Podlachia in the Light of the Results of Interdisciplinary Studies]. *Archeologia Polski [Archaeology of Poland]*. Vol. 67. S. 117–158 (in Polish).

Skalski, K. (2002). Mazowieckie groby w obudowach kamiennych z rejonu Płocka. Przyczynek do historii politycznej drugiej połowy XI wieku [Mazovian Stone-encased Cemeteries from Płock Region. An Aspect of the Political History of the Second Part of the 11th Century]. *Inter Orientem et Occidentem. Studia z dziejów Europy Środkowowschodniej ofiarowane Profesorowi Janowi Tyszkiewiczowi w czterdziestolecie pracy naukowej [Inter Orientem et Occidentem. Studies of the History of Eastern-Central Europe, dedicated to Professor Jan Tyszkiewicz from the Occasion of the 40th Anniversary of his Scientific Work]* / red. T. Wasilewski. Warszawa : DIG. S. 51–64 (in Polish).

Taszycki, W. (ed.) (1974–1976). *Słownik staropolskich nazw osobowych [Dictionary of Old Polish Personal Names]*. Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk : Zakład narodowy imienia Ossolińskich ; PAN. T. 4. 547 s. (in Polish).

Strzyż, P. (2005). Ruskie buławy “gwiazdziste” z terenu Małopolski. *Acta Militaria Mediaevalia I. Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu*. Kraków ; Sanok : PAN ; Muzeum Historyczne. S. 107–114 (in Polish).

Szymański, J. (ed.) (1974). *Catalogi episcoporum Cracoviensium [Catalogues of the Cracovian Bishops]*. *Monumenta Poloniae historica. Series nova*. Warszawa : PWN. T. 10. Fasc. 2. 386 s. (in Latin).

Teterycz-Puzio, A. (2020). *Dwie bitwy. Mozgawa 13 IX 1195 – Zawichost 19 VI 1205 [Two Battles. Mozgawa 13 IX 1195 – Zawichost 19 VI 1205]*. Zabrze ; Tarnowskie Góry : Wyd-wo infortedition. 108 s. (in Polish).

Urbańczyk, P. (2017). *Bolesław Chrobry – lew ryczący [Bolesław the Brave – Roaring Lion]*. Toruń : Wyd-wo naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. 401 s. (in Polish).

Voloshchuk, M. (2018). *Yepyskop Krakova Procopius de Russia (1292/93–1295 rr.). Umovna etnichnist’ ta genealogichna nalezhnist’ [Bishop of Kraków Procopius de Russia (1292/93–1295). Conditional Ethnicity and Genealogical Belonging]*. *Polska, Ruś i Węgry: X–XIV wiek [Poland, Rus’ and Hungary: 10th–14th Centuries]* / red. D. Dąbrowski, A. Jusupović, T. Maresz. Kraków : Avalon. S. 99–129 (in Ukrainian).

Voloshchuk, M. (2021). *Rusyny-mishchany mapolol’skykh mist XIII–XIV st.: problemy poshuku ta identyfikacji [Ruthenian Burghers of Lesser Poland Towns During the Thirteenth – Fourteenth Centuries: Problems of Search and Identification]*. *Ukrayinskyi istorychnyy zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*. 2021. № 2. C. 19–28 (in Ukrainian).

Wołoszczuk, M. (2022). *Rusini w miastach śląskich w XII–XIV wieku [Ruthenians in the Silesian Cities of the 12th–14th Centuries]*. *VI Kongres mediewistów polskich [The 6th Congress of the Polish Medievalists]* / pod red. W. Iwańczaka, St. Rosika, P. Urbańczyka. Wrocław : Chronicon, 2022. T. 5 : *Polska i jej sąsiedzi w dobie średniowiecza. Kultura umysłowa, życie społeczne, polityka [Poland and her neighbors in the Middle Ages. Intellectual culture, social life, politics]*. S. 101–113 (in Polish).

Voloshchuk, M. (2019). *Ruthenian-Polish matrimonial relations in the context of the inter-dynastic policy of the house of Rurik in the 11th–14th centuries: selective statistical data*. *Codrul Cosminului [The Forest of Cosmin]*. Vol. XXV. № 1. P. 95–126 (in English).

Włodarski, B. (1966). *Polska i Ruś (1194–1340) [Poland and Rus’ (1194–1340)]*. Warszawa : PWN. 326 s. (in Polish).

Wołoszyn, M. (2000). *Byzantyńskie i ruskie zabytki o charakterze sakralnym z Polski – wybrane przykłady [Byzantine and Rus’ Religious Items from Poland – Selective Examples]*. *Człowiek, sacrum, środowisko. Miejsca kultu we wczesnym średniowieczu. Spotkania Bytomskie IV [Man, sacrum, environment. Places of Worship in the Early Middle Ages. Meetings in Bytom IV]* / red. Sł. Moździoch. Wrocław : Werk. S. 243–255 (in Polish).

Wołoszyn, M. (2010). *Obecność ruska i skandynawska w Polsce od X do XII wieku – wybrane problemy [Rus’ and Scandinavian Presence on Polish Lands from the 10th until 12th Century: Selective Aspects]*. *Wędrowniacy i etnogeneza w starożytności i w średniowieczu [Migration and Ethnogenesis in Ancient Times and the Middle Ages]* / pod red. M. Salamona i J. Strzelczyka. Kraków : Historia Iagellonica. S. 299–334 (in Polish).

Wołoszyn, M. (2006). *Ze studiów nad obecnością ruską i skandynawską na ziemiach polskich w X–XII wieku [From the of the Rus’ and Scandinavian Presence on Polish Lands in the 10th–12th Centuries]*. *Świat Słowian wczesnego średniowiecza [World of the Slavs of the Early Middle Ages]* / praca zbiorowa pod red. M. Dworaczyka, A. B. Kowalskiej, S. Moździocha, M. Rękowskiego. Szczecin ; Wrocław: Wyd-wo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN. S. 595–613 (in Polish).

Żmudzki, P. (2022). *Czy książę Lew chciał w 1280 r. zostać księciem Krakowa? [Did the Prince Lev want to be the Ruler of Cracov in 1280?]* *Galychna: naukovyy i kul’turno-prosvitniy, krayeznavchyy chasopys [The Scientific, Cultural and Educational local History Journal “Halychyna”]*. Vyp. 35. C. 24–36 (in Polish).